

TÜKÖR ÁLTAL – DÖMÖTÖR TEKLA ÉLETE

THROUGH A GLASS – LIFE OF TEKLA DÖMÖTÖR

Svégel Fanni

PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola
fanni.svegel@hotmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A Dömötör Tekla, a budapesti Folklore Tanszék első női tanszékvezetője életét és munkásságát áttekintő tanulmányban megelevenedik a két háború közötti időszak mikrovilága, a második világháború ellenállási mozgalmának néhány momentuma, valamint az államszocialista időszak tudományos világának egy szelete. A szerző visszaemlékezések és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Adattárában lévő hagyaték alapján kísérelte meg feltárni Dömötör Tekla életének sorsfordító eseményeit, illetve szakmai pályájának mérföldköveit. A népszokások és népi hitvilág Európa-szerte elismert kutatója komplex, összehasonlító, emberi mentalitást, gondolat- és hitvilágot célzó vizsgálatai bár mindig egy-egy téma köré szerveződtek, tágabb kulturális összefüggésekre világítottak rá. Tudománytörténeti jelentősége a szokáskutatásban alkalmazott, európai összefüggésekre rávilágító történeti-összehasonlító vizsgálatok alkalmazásában áll. Kettős képzettsége (irodalomtudomány és folklorisztika) révén képes volt egy kulturális jelenséget egyszerre szemlélni az „elit” és a „népi” kultúra szemszögéből is, ezzel megteremtve a lehetőséget e két kategória átjárhatóságának vizsgálatára.

ABSTRACT

A study reviewing the life and professional activity of Tekla Dömötör, the first female head of the Budapest Folklore Department (Loránd Eötvös University), brings to life a microworld of the interwar years, some moments of the World War II resistance movement and a slice of the academic world of the state socialist period. Based on reminiscences and the Dömötör-corpus of the Archives of the Institute of Ethnography, Research Centre for the Humanities, the author aimed at investigating the turning points of Dömötör's life and the milestones of her professional career. As a Europe-wide renowned researcher, Dömötör organized her research around a single topic at a time, yet managed to shed light on a broader cultural context regarding complex, comparative studies of folk customs and beliefs, mentality and worldview. Her significance regarding the history of science can be seen in the historical-comparative method used in folk custom research in a European context. For her twofold qualification (literary studies and folklore), she was able to observe a cultural phenomenon simultaneously from the perspective of 'elite' and 'folk' culture, thus creating an opportunity to examine the interoperability of these two categories.

Kulcsszavak: folklorisztika, tudománytörténet, ellenállási mozgalom, Stemma-kör

Keywords: folkloristics, science history, resistance movement, Stemma-group

„Én csak egyszerű résztvevő voltam, fiatalasszony kisgyermekkel, aki azt tette, ami a kötelessége volt” – írta Dömötör Tekla (1914–1987) a második világháború alatti antifasiszta ellenállásban betöltött szerepéről rendhagyó önéletrajzában (Dömötör, 1987, 109).¹ A *Táltosok Pest-Budán és környékén* címet viselő könyvében vallott gyermek- és ifjúkori élményeiről: apró epizódokkal, anekdotákkal tarkított visszaemlékezéséből háborús és békésebb periódusok hétköznapi világa tárult fel. A törekeny testalkatú, sokat dohányzó, férfias hangú, különösen széles körű műveltséggel rendelkező nő, ha kellett okmányt hamisított, löszert szállított, majd az óvóhelyen fejből mesélte Dorottya lányának a *Krampuszkönyvet*. Még csak harmincéves, mikorra két világháborút is túlélte.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (ELTE BTK) Folklore Tanszék első női tanszékvezetője eseménydús pályája és élete felidézése során barátok, pályatársak és saját emlékei mellett a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Adattárában őrzött iratanyagra támaszkodom. A hagyaték Dömötör Tekla halála után, a lakásában fellelt iratokat tartalmazza, amelyeket a család kérésére Pócs Éva gyűjtött össze az Adattár számára 1988-ban. A teljes Dömötör-hagyaték tehát az egykori tanítvány révén jutott az akkori MTA Néprajzi Kutatócsoport birtokába, annak ellenére, hogy Dömötör Tekla nem volt annak munkatársa, bár részt vett intézeti kiküldetéseken.² Az iratanyagot a beérkezését követően Pócs Éva tekintette át, rendezte és selejtezte 1989-ben.³ A kéziratos hagyaték végleges rendjének kialakítására 2021-ben került sor, a tanulmány megírásával egy időben.

A Dömötör-hagyaték négy nagyobb egységből áll: ezek közül első a levelezés, beleértve a képeslapgyűjtemény nagy részét is. A második nagy egység szakmai munkásságának dokumentumait tartalmazza: magyar, angol és német nyelvű tanulmányok kéziratait, előadások szövegeit, egyetemi jegyzeteket, szakirodalmi jegyzeteket, opponensi és lektori bírálatokat. E dokumentumok jelentősége, hogy magukon viselik a szerző javításainak, megjegyzéseinek nyomait, így tanulmányozásuk révén lehetőség adódik Dömötör Tekla tudományos gondolkodásának megértésére, a szövegalkotási folyamat vizsgálatára. Legnagyobb egységet a gyűjtései alkotják, főként ünnepi alkalmakhoz fűződő népszokások, hiedelmek és munkásfolklor témákban. A gépiratok mellett a helyszínen készített gyorsírá-

¹ Köszönettel tartozom munkahelyemnek, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének, amiért lehetővé tették számomra a Dömötör-hagyaték rendezését és kutatását. Külön köszönet illeti Bednárík Jánost, Gulyás Juditot, Landgraf Ildikót és Szakál Annát. Szintén köszönöm Ilyefalvi Emesének és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Intézet szakmai blogjának támogatását a kutatók élettrajzát közlő tudományos ismeretterjesztő sorozat létrehozásához, amelyben megjelent az e tanulmány előzményének tekinthető Dömötör Tekla-életrajz is (URL1).

² Például: Egyházasszalu, Egyházaskozár, Körmend, Újkér, Nemeskér. MTA NTI VII. 7. b. 45.

³ Köszönöm Pócs Éva szíves írásbeli és szóbeli közléseit a hagyaték sorsát illetően.

sos gyűjtőfüzetei is megtalálhatók a hagyatékban. Végül: az Adattárban hét, Dömötör Tekla által rendezett album és számos további fotó is található; a terepfotók mellett az ikonográfiai kutatásaihoz gyűjtött illusztrációs anyag és aprónyomatványok, valamint a külföldi utazások alkalmával gyűjtött, megíratlan képeslapok is ide sorolhatók.

PÁLYAKEZDÉS KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Dömötör Tekla budapesti belvárosi, polgári családba született a Visegrádi és a Balzac utca sarkán álló házban, fél évvel az első világháború kitörése előtt. Édesapja a fiatalon elhunyt Dömötör Miklós, újságíró, banktisztviselő, édesanyja Márton Irén, az Izabella utcai elemi iskola tanítónője volt. Élete során több alkalommal került életveszélybe: először rögtön születése után, mikor egy betegség következtében szoptatni nem tudó anyja helyett egy elapadt tejű szoptatós dajka került az újszülött mellé. A hatévesen félárvaságra jutott kislány gyerekkora a Duna-korzó, Margitsziget, Rózsadomb háromszögben telt, míg a nyarakat gyakran töltötte osztrák, hegyi szanatóriumokban. Egy évet járt az Izabella utcai elemi iskolába, majd a Szemere utcai általános iskolában fejezte be a négy elemi, ezt követően a Ráskai Lea Gimnáziumban tanult, és ott is érettségizett. A két háború között tagja volt több fiatal értelmiségi csoportosulásnak: eljárt Karácsony Sándor református kötődésű Erő leánycserkész csapatához, illetve különböző baloldali csoportokhoz Gödre vagy a Nagyvillám menedékházba is. Ismerte a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma kiadványait, így a cserkészkirándulások mellett a szegedi csoport által is kötődött a harmincas évek falukutató mozgalmához. A szegediek meghatározó alakjai, mint Hont Ferenc vagy Ortutay Gyula később is fontos szerepet töltöttek be életében. Érettségi után, 1931-ben Franciaországba utazott nyelvet tanulni, és érdeklődése is ekkoriban, a harmincas években fordult a néprajz, a népművészet felé. A hazaúton megismerkedett Szerb Antallal, akivel Szerb haláláig jó barátságot ápolt. Szerb Antal róla mintázta a *Gondolatok a könyvtárban* hősnőjét (Dömötör, 1987, 5–40.).

Bár eredetileg filozófusnak készült, hazatérve beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre, angol–német szakra, ahol nyelvszakos órái mellett Soly mossy Sándor professzor néprajzi előadásait is hallgatta. Jó barátságot ápolt többek között Honti Jánossal, és megismerkedett Ortutay Gyulával. A közösségek Dömötör Tekla életében betöltött fontosságát mutatja, hogy bár tudományos eredményei önmagának és kitartó munkájának köszönhetőek, mindig körülvették pályatársak, barátok, akik hatással voltak szellemi munkásságára. A harmincas évek irodalomtudományi közegére jellemző volt a folklorisztika, a klasszika-filológia, az ókortudomány és a vallástörténet összefonódása, főként Marót Károly, Honti János, Ortutay Gyula és Kerényi Károly személyében, akikkel Dömötör

Tekla szoros szakmai–baráti viszonyt ápolt. Ezen irányzatok tekinthetők szellemi bölcsőjének, amelyből fő kutatási területei kicsíráztak: a népi hit- és szokásvilág, a színjátszás történeti rétegei, az alkotóművészet és annak lélektani, mentalitás-történeti háttere. Érdeklődése a középkori és őstörténeti gyökerekkel rendelkező ikonográfia felé is elágazott.

1936-ban szerzett tanári diplomát, szakdolgozata a *Realizmus a késő középkori színjátszásban* címet viselte, elsőként reflektálva Johan Huizinga korszakos művére. Egy évvel később doktorált *A passiójáték: összehasonlító tanulmány a német irodalom köréből* című disszertációjával, amelynek vizsgálati anyaga a vallásos színjátékok kezdeteitől (Quem Quaeritis, 10. század) a legújabb kori misztériumokig (az oberammergaui és a csíksomlyói passió) terjed. A százoldalas műben stilisztikai, filológiai vizsgálatok mellett a dráma felépítése, a színpad szerepe, a vallási motívumok elemzése is helyet kapott (Dömötör, 1936). A hazai folklorisztikát megelőzve vetette fel a népi vallásos színjáték kutatásában elengedhetetlen interdiszciplinaritást, a folklór és irodalom kapcsolatára irányuló kérdésfelvetéseivel: elsőként bontotta meg e két tudományterület éles elkülönülésén alapuló szemléletmódot (Dömötör, 1938; Pócs, 2016, 275.).

Ötéves jegyesség után, 1936-ban kötött házasságot Dobrovits Aladár egyiptológussal, akit Kerényi Károly Stemma-körének tagjaként ismert meg. Kerényinek még Szerb Antal mutatta be a harmincas évek elején, ez a kapcsolat pedig mind magánéletét, mind szakmai pályáját meghatározta. Ugyanitt került kapcsolatba Honti Jánossal, Kovrig Ilonával, Lengyel Dénessel, aki később házasságot kötött Kovács Ágnes folkloristával. Családi barátjuk volt még Trencsényi-Waldapfel Imre és Petrolay Margit, Grandpierre Emil és Szegő Magda, valamint összejártak a Devecseri Gábor és Huszár Klára körül kialakult baráti körrel is.⁴ Az ókortudományra fókuszáló társaságból kezdetekben a Dobrovits–Honti-párossal került szoros barátságba, Kerényi pedig tudományos módszerének, gondolkodásmódjának kialakulásához járult hozzá. Az összejövetelek szerves részét képezte a közös természetjárás, a séták közben pedig tudományos problémákról vitáztak (Dömötör, 1987, 53–59.).

„Persze nem véletlen, hogy a kirándulásokra jobban emlékszem, mint az ülésekre. Különben is, a klasszikus szerzők műveit mindig férfiak interpretálták, és a tudományos kiselőadásokat is férfiak tartották. A hölgyek: az idősebbek éppúgy, mint a fiatalabbak, csak mint hallgatók voltak jelen.” (Dömötör, 1987, 67.)

Fennmaradt levelezése legértékesebb darabjainak azok a Honti Jánostól származó levelek tekinthetők, amelyeket Honti Párizsból küldött Teklának és újdonsült férjének a harmincas évek végén. A Tex és Csala beceneven megszólított barátoknak Honti (aki Giovi néven írta alá leveleit) a franciaországi hétköznapiokról írt: magányáról és az írással való viaskodásáról, otthontalanságról és lelki

⁴ A kapcsolati háló feltérképezéséhez adalékul lásd Komoróczy, 2016; Szilágyi, 2016.

gyötrelmeiről. Szakmai eszmecserét is folytattak leveleikben, és az egyes országok könyvtárainak hiányosságait igyekeztek pótolni a Stemma-kör nyújtotta intellektuális kapcsolatháló segítségével. Honti 1938 nyarán, bizalmas levélben már megírta Dömötör Teklának aggályait a fasizálódó országgal kapcsolatban.

„Akármennyire nem tudtam eddig elképzelni az »extra Hungarian« életet, mégis kegyetlenül világossá vált előttem, hogy nem mehetek haza, hogy nem bírnám végignézni a bécsi dolgok megisméltődését Pesten, hogy nem bírnám a butaság és a brutalitás diadalát végignézni még akkor sem, ha engem személyesen nem bánt. (Pedig bántana.) És csináltam a legvadabb terveket, Izlandtól Dél-Amerikáig, és a kinevezésem híre nem okozott zavartalan örömet, valahogy úgy éreztem, hogy kelepcebe csálnak: mert hazamegyek, nyájasnak mutakozó otthonomba, de ha hazaérek Teleki Pál mögül kibújik Szálasi...”⁵

Egykori barátjának több alkalommal is emléket állított: válogatott tanulmányaink posztumusz közlése (Honti, 1962), majd életrajzi kismonográfiája magyar (Dömötör, 1975) és német nyelvű kiadása (Dömötör, 1978) által. Ezenkívül rendszeresen tartott előadásokat Honti halála évfordulói alkalmából, amelyek mind jelentősen hozzájárultak a fiatalon meggyilkolt mesekutató és filológus emlékének megőrzéséhez. Mindez a személyes kötődésének mélységét és a tudományos elhivatottságát példázza. Bár Dömötör Tekla barátságai főként férfiakkal kötöttek, és tudománytörténeti munkáiban is jobbra róluk emlékezett meg, rövid pályaképet készített Honti Rezsőné Szendrői Irma műfordítóról.⁶

Férje, Dobrovits Aladár 1939-ben párizsi ösztöndíjat kapott, így a Louvre egyiptomi részlegében helyezkedett el, csatlakozva a kint élő Hontihoz. Házasságuk révén már Dömötör Tekla is kiutazhatott Párizsba, így egy évig a Sorbonne-on folytatta tanulmányait. A háború kitörésekor a házaspár a nehézkes vasúti közlekedés ellenére, Svájcban, Olaszországon és Jugoszlávián át épségben hazajutott. Életszemléletéről az alábbi sommázat árulkodik: „Gyorsan megnéztük azért a milánói Dómot – akármilyen történet, a műemlékeket lelkiismeretesen megtekintettük –, és ebben a világháború kitörése sem akadályozhatott meg.” (Dömötör, 1987, 97.) Hazatérésüket követően, 1941-ben megszületett első lányuk, Dorottya. A kisgyerekes anya ekkor gépelésből, fordításokból élt, az apa a Szépművészeti Múzeumnak dolgozott. A háborús helyzet eszkalálódása nyomán, a svájci emigrációban lévő Kerényi Károly apósa megkérte a családot, költözzenek a zugligeti Kerényi-villába, hogy a nagy értékű könyvtárat biztonságban tudhassa. Itt katonaszökevényeket, zsidó származású barátokat is sikeresen bújtattak, igazolványokat, keresztleveleket hamisítottak. A villa szomszédságában egyik részről apácák, másik oldalról egy ismerős család lakott, amely nagyban hozzájárult a sikerhez (Dömötör, 1987, 91–105.).

⁵ MTA NTI VII. 7. b. 17.

⁶ MTA NTI VII. 7. c. 75.

„Ha nem ilyen szerencsésen fekszik ez a lakás, aligha úszhattuk volna meg ép bőrrel 1944 nyarát, hiszen szinte naponta jött a járőr, folyt az igazoltatás. A díszletet aranyhajú kislányom képezte, aki a kertben a virágágyak közt homokozott, és így kívülről idilli képet nyújtott a villa. Érdekes módon a villatulajdonosok végig nem jöttek rá arra, hogy nálunk mi történik, sőt azt hitték, hogy valami szélsőjobboldali szervezkedés tagjai vagyunk, hiszen feltűnően sok fiatal férfi fordult meg nálunk.” (Dömötör, 1987, 108.)

Miután 1944 októberében, a nyilas hatalomátvételt követően a férjét behívták katonának, Teklának a Pannónia utcai lakását is egyedül kellett fenntartani. Eközben munkaképtelen édesanyját, anyósát, és kislányát is – akire hamis papírokkal bujkáló fiatalasszonyok vigyáztak – el kellett tartania az egyre szűkösebbé váló életkeretek között. Családjá és az illegális mozgalom (köztük a Várnai Zsenihez kötődő csoport) szükségleteinek megfelelően sokat mozgott a városban, útközben pedig találkozott ismerősökkel is, például az újszülött gyermekét biztonságba helyezni próbáló Ortutayval és feleségével, Kemény Zsuzsával, aki a szegedi folklorista Bálint Sándor feleségének papírjaival bujkált. Ekkor is főként fordításokból, szócikkek írásából élt. A Margit híd felrobbantását (november 4.) követően már a Pannónia utcába húzódtak vissza. Az újlipótvárosi „nemzetközi” gettóban, csillagos és „védett” házak között teltek háborús hétköznapij. Ebben a nehéz időszakban egy Vera nevű félig osztrák zongoraművész költözött a családhoz, aki egy óbudai laktanyába járt ki tangóharmonikázni. Onnét aztán rendszeresen, nagy mennyiségű lőszert csempészett ki, amit Teklával gyalog hordtak ki egy Tűzoltó utcai ellenállási központba (Dömötör, 1987, 104–134.).

„Valamikor november végén egy rokonom – nagyon fiatal nő – járt nálam látogatóba, és amikor kiléptünk a kapun, egyszerre a következő dolgok történtek: előttünk a Pannónia utcából a Szent István körút felé haladva néhány holttestet szállítottak. A Vigszínház mögötti kis utcából éppen egy sereg, sárga csillagot viselő embert tereltek: főleg öregeket, asszonyokat, kisgyerekeket. Ugyanakkor a közvetlen közelben egy akna csapódott be, és teljesen megsüketített minket. Ez a sok borzalom, amely teljesen egyszerre történt, hisztérikus nevetőgörcsöt váltott ki mindkettőnkből; olyannyira, hogy leültünk a Pannónia utca 14. számú ház bejáratánál a küszöbre, és ott ültünk, amíg a nevetőgörcs elmúlt.” (Dömötör, 1987, 123.)

ÚT A TANSZÉKVEZETÉSIG

1945-től a Nemzeti Múzeumban dolgozott titkárnőként, majd 1946 és 1952 között a Fővárosi Könyvtár munkatársa volt. Időközben megszületett második lánya, Katalin. Az ELTE Néprajzi Intézetébe már Ortutay Gyula híres fordulatbeszédét (1949) követően került, amikor megkísérelték új, marxista alapokra helyezni a

néprajztudományt. Ekkor az intézet vezető oktatói (Dég Linda, Tálasi István és Vajda László) kidolgozták a tudományszak ötéves tervét, felállítva a munkacsoportokat és munkaközösségeket (Kósa, 1989, 253.). Dömötör Tekla a Munkásfolklor Munkaközösség tagjaként gyűjtést végzett a Salgótarján környéki bányavidéken (1951–1952: Kishartyán, Somoskőújfalu, Zagyvapálfalva és Salgóbányatelep; 1953: Karancskeszi, Karancsberény). A kishartyáni gyűjtőút tanulsága a katolikus, endogám falu kétlakiságából eredő, nemek szerint élesen elkülönülő életviteli jellegzetességek. A munkába ingázó férfiak urbanizálódó szokásaival ellenében az asszonyokat a hagyományos paraszti életforma őrzőinek tekintette. „Az asszonyok fonnak-szönek, viseletben járnak és a paraszti hagyományokhoz ragaszkodnak. A lányok közül is járnak már úgy 10-15-en gyárba dolgozni. A női munkával kapcsolatosan eltérők a vélemények. Általában rendben valónak találták, bár sok bányászszülő semmiképpen nem engedte munkába lányát.”⁷ A kutatási jelentésben Dömötör megemlítette, hogy ismertek a születésszabályozás módjai: „Kishartyán egykés falu. A lányok korán mennek férjhez, de a gyerek sokszor csak hét évre, vagy még később jön, nem tartják illendőnek, ha rögtön lesz gyerek.”⁸ A több települést felölelő, Salgótarján környéki hatnapos gyűjtőút célja az 1919-es forradalom és a bányászfoklór tanulmányozása volt. Kutatási jelentésben kifogásolta a különböző szervezetek munkájának összehangolatlan-ságából fakadó problémákat, és felhívta a figyelmet a szakszervezetekkel való kooperáció gyümölcsöző mivoltára. A Karancsságban a falusi és telepi bányászok életmódjának különbségeit figyelte meg, fafaragó juhászokkal beszélgetett, és az 1919-es harcok emlékezetéről gyűjtött.⁹

Napirendjéről, munkamoráljáról tanúskodik az az egyedülálló feljegyzéssorozat, amelyet egyik gyűjtőfüzetének hátuljában vezetett. Az 1952-ből származó feljegyzések a márciustól novemberig tartó időszakot ölelik fel. Ebből az látszik, hogy ideje nagy részét könyvek társaságában töltötte: a Széchenyi Könyvtár, Múzeum körúti antikváriumok, könyvkereskedők szerepeltek programjában. Rengeteget járt postára, külföldi leveleket fordított. Emellett munkásmozgalmi anyagot kutatott, német és szovjet szakirodalmi bibliográfiát szerkesztett (amelyhez rengeteg folyóiratot átnézett), duplumokat selejtezett. A Népművelési Minisztérium kulturális szakoktatásában is részt vett, munkatervet készített és jelentéseket írt.¹⁰

1953-ban a Dég Linda kutatásai nyomán ismertté vált Tolna megyei Kakasdon is gyűjtött, főleg a bukovinai székelyek körében élő betlehemezési szokásról, a csobánolásról. A szövegfolklor lejegyzésén túl a dramatikus elemek rögzítésé-

⁷ MTA NTI VII. 7. d. 40.

⁸ MTA NTI VII. 7. d. 40.

⁹ MTA NTI VII. 7. d. 36.

¹⁰ MTA NTI VII. 7. d. 181.

re is vállalkozott, részletes, szövegkönyvszerű kutatási anyagot készítve.¹¹ Áprilisban bekapcsolódott a sztálinvárosi munkásfolklor-kutatásba. A gyűjtési anyag főként életrajzokból, rigmusok és csasztuskák szövegéből állt, amelyek előadói kőművesek, ácsok, bádgosok és kubikosok voltak.¹² Dömötör Tekla a kiküldetésekre legtöbb esetben társasággal ment, mivel nem szeretett egyedül gyűjteni.¹³ A hatvanas években állandó gyűjtőtársa volt Eperjessy Ernő, akivel főként a Dél-Dunántúlt járták, útbajtve a Harkányban élő Eperjessy családot. Közösen interjúztak Harkányban, Alsó- és Felsőszentmártonban, Szalántán, Drávasztárán, illetve Egyházaskozáron. Utóbbi, 1966-os terepmunkában közreműködött Pócs Éva is: hiedelmeket és dalokat rögzítettek többek között Demse Dávidné Antal Luciától, a Népművészet Mesterétől.¹⁴ Győr-Sopron megyében Dömötör többek között Diószegi Vilmossal és Manga Jánossal járt. Tárkány-Szücs Ernővel közösen a büntető jogszokásokat, azon belül is a közvélemény-büntetések körébe sorolható zángózást tanulmányozták (Biharugra, 1955). Ez a szórványjelenségként ismert népszokás rokonságot mutat a francia eredetű *charivarival*: a házassági köteléket ideiglenesen megszakító fél (többnyire a nők) ablaka alatt játszott macskazene a megszegyenítés mellett a családi egység visszaállítását is szolgálta.

„Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a charivari hazánkban a közösség tiltakozását fejezi ki a házasságon belül mutatkozó rendellenességek s a nemi erkölccsel kapcsolatos olyan jelenségekkel szemben, melyeket a közösség a maga szempontjából károsnak tart. [...] Nálunk a macskazene elsősorban a család egységének megőrzését célozza egy olyan falusi társadalomban, mely az asszonytól megköveteli, hogy férje házához költözzék s az ő családtagjaival éljen együtt.”¹⁵

Ugyancsak ide sorolható a vénlánycsúfolók egy másik megjelenési formája, a tuskó- vagy rönkhúzás is. Az ELTE Folklore Tanszéke megbízásából Moldován Domokossal közösen rögzítették az 1968. február 25-én megrendezett rábatótfalui és szentgotthárdi rönkhúzást, amelynek szöveg- és fotódokumentációs anyaga megtalálható az NTI Adattárában. A farsangi szokás (amelyet elmaradó házasságkötések esetén tartanak meg) újjáélesztésének megörökítése több okból is fontos volt a néprajztudomány számára. Egyfelől, a közel harminc éve szunyadó ünnep nem az elcsökevényesedés, hanem a farsangi lakodalmak megléte miatt szünetelt. Másfelől az elhangzott szövegbe beleszótt egykorú események és jelenségek miatt a szocialista korszak jellegzetességeit is tartalmazta, úgy mint

¹¹ MTA NTI VII. 7. d. 33–35.

¹² MTA NTI VII. 7. d. 92–114.

¹³ Pócs Éva szíves közlése (2021. szeptember 23.).

¹⁴ MTA NTI VII. 7. d. 17.

¹⁵ MTA NTI VII. 7. c. 40. Közel azonos szöveget publikált: Dömötör, 1960, 60.

az üzemi konyha és a Patyolat megjelenése, a divat (miniszoknya, festett körmök, rövid női, illetve hosszú férfi frizurák) és a fiatalság életvitelének változása.¹⁶

Miközben a Folklore Tanszék egyik meghatározó oktatójaként tevékenykedett, 1958-tól a Hont Ferenc irányította Színháztudományi Intézet osztályvezetője lett. Drámatörténeti munkásságának egyik legfontosabb hozadéka a Kardos Tiborral közösen szerkesztett *Régi magyar drámai emlékek* sorozat első két kötete, de a hatvanas években rendszeresen publikált a *Színházi tanulmányok* és a *Színháztörténeti könyvtár* sorozatokban, valamint a *Theatrum – Színháztudományi értesítő*ben is. 1961-ben kandidátusi fokozatot szerzett irodalomtudományból: értekezése, amely eredetileg az Ünnepi szokások és népi színjátszás Magyarországon a feudalizmus évszázadaiban címet viselte, később nyomtatásban is megjelent (Dömötör, 1964). Férjével 1963-ban elváltak. Dégh Linda 1964-es disszidálását követően az Ortutay-vezette tanszék második emberévé lépett elő. A színháztörténeti munkássága mellett intenzíven gyűjtött néphit témakörben. Drávasztárán ismerkedett meg a Dallos házaspárral, akik gyógyító tevékenysége még Jugoszláviában is ismert volt, Vendel és Simon bácsival, a Dráva-menti táltosokkal, akik történetét nem dolgozta fel külön publikációban, csak életrajzi írása második felében kaptak helyet (Dömötör, 1987). A délszláv folklór hiedelemvilága és ezek európai kapcsolatainak kérdése tanítványa, Pócs Éva munkásságában is központi helyet foglalnak el.¹⁷

Hogy a tudományos témaválasztása milyen mértékben fonódott össze magánéletével, azt a következő, erdélyi gyűjtőút kapcsán feljegyzett történet is példázza. „Akkor történt, hogy – először és utoljára életemben – boszorkánynak néztek. Ennek a története pedig a következő volt. Jómagam kis termetű vagyok és a szállodai szoba magas ablakán lévő sötétítő függőnyt képtelen voltam összehúzni. Ezért megkértem a szobalányt: szerezzen valamit – esernyőt, partvist, söprűnyelet, amivel összeigazgatom a sötétítő függőnyt. Percek alatt elment a híre: boszorkány lakik a szállodában, mert hiszen – a népi gondolkodás szerint – csak a boszorkányoknak van szüksége söprűre, a lovagláshoz. Így azután másnap már az egész szállodai személyzet tudta, hogy az első emeleten értékes vendég lakik, igazi magyarországi boszorkány.”¹⁸ Ikonográfiai kutatási eredményei révén pedig az is világossá válik, hogy a történetben a boszorkányság meghatározása során miért a viselkedés dominált, szemben a kinézettel. Összehasonlító vizsgálataiban Dömötör Tekla kimutatta, hogy a magyarországi boszorkány képe jelentősen eltér a nyugat-európaiától: míg utóbbira jellemző az egzotikus megjelenés, a magyar boszorkány alakja – a kisszámú esetleírás alapján – inkább átlagosnak

¹⁶ MTA NTI VII. 7. d. 59–61. A szokásköltészeti szöveget publikálta: Dömötör, 1974.

¹⁷ A Pócs Éva vezette „Kelet–Nyugat” Vallásnéptudományi Kutatócsoport is több, Dömötör Tekla által felvetett problémához visszanyúlt.

¹⁸ MTA NTI VII. 7. c. 55.

mondható. „A magyar boszorkányok többnyire egyszerű falusi asszonyok, akik nem különböznek lényegesen társadalmi osztályuk más képviselőitől. Ha tehát van magyar specialitás, az éppen ebben rejlik. [...] A magyar boszorkány többnyire szegényes asszony vagy férfi, aki bosszút áll azért, hogy nem adtak kölcsön neki egy véka lisztet.”¹⁹

Dömötör Teklát 1968-ban a Folklore Tanszék első női tanszékvezetőjévé választották, és egyetemi docenssé nevezték ki. Három évvel később benyújtotta akadémiai doktori értekezését *A népszokások költészete* címmel, a védést követően pedig egyetemi tanári rangot kapott. A tanszék vezetéséről 1979-ben lemondott – helyére Voigt Vilmost vezették ki –, ám oktatási tevékenységét egészen 1984-ig folytatta. Tanári pályája alatt mintegy ötven szakdolgozat – köztük a fiatalon elhunyt erdélyi folklorista, Salamon Anikó és a szlovákiai magyar folklór kiemelkedő alakja, Liszka József dolgozatának – és húsz doktori értekezés téma-vezetőjeként irányította a fiatalok kutatásait (Voigt, 1984). Dömötör Tekla oktatói tevékenységének egyik fontos hozadéka, hogy bár évtizedeken keresztül oktatott népszokás témakörben, a kezdetektől megkérdőjelezte e kategória mint önálló kutatási ág létjogosultságát és a 19. századi terminológia relevanciáját. Véleménye szerint az ünnepi szokások merev elkülönítése tévútra vezet, ezért komplex, a jelenségek leglényegét megragadó kutatásokra van szükség, amelyek a szokásokat együttesen vizsgálják a hiedelmekkel (Dömötör, 1964). 1980-ban a bergeni egyetem díszdoktorává avatták, kitüntetései közt szerepel a Györffy István-emlékérem (1985), a Herder-díj (1986) és az Ortutay Gyula-emlékérem is (1987). Volt tanítványa, Balázs Géza így emlékezett vissza „Tekla nénire”:

„Ilyennek ismerem: ül bölcsészkar, Gellérthegyre néző, cső alakú (vagy inkább barlangra emlékeztető?) szobájában. Kezében az elmaradhatatlan cigaretta, vészesen lefelé kunkorodó hamuhegygel. [...] Rekedtes hangja. Előad mítoszról, mondáról, meséről, népszokásokról, hiedelemvilágról. Közben belekérdez, figyel-e, érti-e a hallgatósága? (»Értenek? Akkor nagyon laposan magyarázok!«) Bírja a tréfát és maga is nagy tréfamester.” (Balázs, 1984, 7.)

EGY ÉLET HOZADÉKA

Népszokások, hiedelmek, a szövegfolklor különböző típusai alkotják gyűjtései nagy részét, ezenkívül ikonográfiával, népi színjátszással, valamint római és germán mitológiával is foglalkozott. Nyelvtanári képzettsége, klasszika-filológiai és irodalomtörténeti műveltsége és érdeklődése lehetővé tette, hogy komplex módon közelítse meg az adott problémát. A főbb európai nyelvek magas szintű ismerete pedig alkalmassá tette egy olyan szakmai kapcsolati háló kialakítására, amelynek

¹⁹ MTA NTI VII. 7. c. 51.

segítségével az európai műveltség számos kérdésére komplex választ volt képes adni. Művei több nyelven (angolul, németül, franciául) is megjelentek, köztük a *Magyar népszokások*, amelyet Korniss Péter fotói gazdagítanak. Legnépszerűbb műve, *A magyar nép hiedelemvilága* (1981) pályája eredményeit összegezte, olvasmányos formában.

Munkásságának tudománytörténeti jelentősége, hogy szakított a Szendrey Ákos és Szendrey Zsigmond nevével fémjelzett, a korszakban széles körben elfogadott leíró, adatoló szokáskutatással. Helyette a Sebestyén Gyula és Róheim Géza nevéhez kötődő történeti-összehasonlító vizsgálatok felé fordult. Egyik módszertani és szemléletbeli újításának tehát az európai összefüggések történeti vizsgálata tekinthető a szokáskutatásban. Nemzetközi együttműködések révén mind az európai maszkutatás, mind a népi alakoskodások új eredményekkel gazdagodtak. Másik kutatómódszertani újítását az irodalom- és drámatörténeti indulása alapozta meg. Hogy a neumanni *gesunkenes Kulturgut* elméletet követően a kulturális jelenségek terjedését új megvilágításban tárgyalta a szakma, nagyban köszönhető Dömötör Tekla munkásságának. Kettős képzettsége (irodalomtudomány és folklorisztika) révén képes volt egy kulturális jelenséget egyszerre szemlélni az „elit” és a „népi” kultúra szemszögéből is, ezzel megteremtve a lehetőséget e két, az 1940-es években mereven elkülönülőként pozicionált kategória átjárhatóságának vizsgálatára. A populáris kultúra kutatása azóta széles körben elfogadottá vált, többek között Küllös Imola vizsgálataival (Pócs, 2016, 274–276.).

Szakmai-baráti köréhez tartoztak olyan jeles osztrák és német folkloristák, mint Leopold Schmidt, Ingeborg Weber-Kellermann vagy Leopold Kretzenbacher, megannyi hazai tudóssal egyetemben. Kapcsolati hálója a főként karácsonyi üdvözlőlapokból álló képeslapgyűjteménye alapján rekonstruálható. Többnyire pár soros üdvözlőket tartalmazó szövegek kerültek a képeslapokra, de Dégh Linda és férje, Vázsonyi Endre több alkalommal küldött levéljellegű irásokat is. A feladók között találjuk a Folklore Tanszék munkatársait (Voigt Vilmos, Kátóna Imre), André Varagnac francia folkloristát, Julian Vlagyimirovics Bromlej szovjet etnográfust, Brynjulf Alver norvég folkloristát, Ifan Kyrle Fletcher angol színháztudóst vagy Jacques Sinninghe holland mesekutatót. Szakmai egyesületek, köztük a Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore (SIEF), az International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) és a Magyar Néprajzi Társaság tagja, konferenciák rendszeres résztvevője, valamint hosszabb ideig az *Ethnographia* szerkesztőbizottsági tagja volt. A *Magyar Néprajz* sorozat *Népszokás, néphit, népi vallásosság* kötetének főszerkesztője volt, de a kiadást már nem érthette meg.

Publikációs tevékenységének áttekintéséből világossá válik, hogy mind a szokások, mind a színjátszás témáiban döntő szerepet játszik az európai párhuzamok, kulturális kölcsönhatások keresése, az összehasonlításra alkalmas motívumok és elemek feltérképezése. A komplex, összehasonlító, emberi mentalitást, gondolat-

és hitvilágot célzó vizsgálatai bár mindig egy-egy téma köré szerveződtek, tágabb kulturális összefüggésekre világítottak rá. Születésének 100. évfordulóján tartott beszédében Pócs Éva a következőképp jellemezte kutatói lényét:

„Az európai kapcsolathálóba ágyazottság mellett és azzal összefüggésben ez a komplex szemlélet volt Dömötör Tekla legfontosabb kutatói tulajdonsága. Visszatérő motívuma volt szakmai beszélgetéseinek, bírálatainak, tanítványi munkák kritikájának: »azért ez nem olyan egyszerű«. Ez mindig azt jelentette: sem egy probléma, sem egy feltett kérdésre adott válasz nem lehet soha egynemű, egytényezős. Így azután nem voltak kutatásának soha lezárt fejezetei, mindig tudott újabb, az ideiglenes megoldási javaslatoknál tovább vezető kérdéseket feltenni.” (Pócs, 2016, 273.)

1987-ben megjelent önéletrajzában került a benne felbukkanó, olykor kettős megítélésű emberek fölötti ítélkezést. A nagy történelmi események leírásának sem szentelt többet egy-egy mondatnál, inkább személyes élményeit, benyomásait írta le: olyan történeteket akart megírni, amiket csak ő tudott így elmesélni, amelyekhez az ő szubjektív szemüvegén át külön értelem tapadt. A kötet második felében a kiadott munkáiból kimaradt adatközlőiről, számára kedves vagy érdekes történeteikről mesélt. Így került egymás mellé Asztalos Johák parádi fafaragó, akinek emlékét nemcsak művei, de naplója is őrzi; András Erzsébet magyarvistai költő; Lisa Johansson számi tájképfestő; Dallos Ferenc, a szalántai füvesember; Gerbics Vendel és Kokorics Simon, a Dráva-menti varázslók, de felsorakoznak halottlátók, boszorkányok és pályatársak is. Adatközlőivel, akárcsak tanítványaival, szoros kapcsolatban állt, baráti viszonyt alakított ki velük. Asztalos Johákkal rendszeresen váltottak leveleket: a fafaragó még halála előtt, a kórházból is küldött egy rövid üzenetet Dömötör Teklának. Vankóné Dudás Juli naiv festőművész lánya és családja is küldött neki képeslapot egy kitüntetésé alkalmából, amelyben hívták, látogassa meg őket. A *Táltosok* záró gondolataiban pedig a népművészet-ről alkotott elképzelését fejtette ki:

„A népművészet inkább tükörhöz hasonlítható, mint portréhoz. A portré egy bizonyos személyt kíván ábrázolni, annak jellegzetes vonásait örökíti meg. A népköltészeti alkotásokban viszont mindenki saját arcára, életére, sorsára ismerhet, saját magát helyezheti a szituációkba. Nem az egyénit, a különlegest kívánja megragadni, hanem az általánost, és így lehetővé válik, hogy mindenki saját sorsára, életére alkalmazza. Mindenki azonosulhat a diadalmaskodó fiatal hőssel, vagy ha saját egyéniségének inkább megfelel, még a veszedelmes szörnyeteggel is. Miközben megszületünk, felnövünk és megöregszünk eljártsszuk az összes szerepet.” (Dömötör, 1987, 268.)

Dömötör Tekla megpróbáltatásokkal teli élete dacára örökké vidám természetű, életigenlő magatartása emberileg, segítőkész, értő kritikai szemlélete pedig tudományos szempontból teszi példaértékűvé életét. Szeretett hatni az emberekre, és hagyta, hogy mások is hassanak őrá. Egyetemi kurzusai mellett rendszeresen

tartott ismeretterjesztő előadásokat a rádióban, lakásán élénk társasági élet folyt. Szeretett utazni, jókat enni, kérdezni és történetet mesélni. Dömötör Tekla révén a huszadik század második felének magyar tudományos élete szorososan összefonódott az európai folklorisztikával. Módszerei, tudományos gondolkodása pedig tanítványai révén él tovább és gazdagítja a kortárs néprajztudományt.

IRODALOM

- Balassa I. (1989): Dömötör Tekla. Budapest 1914. január 13. – Budapest, 1987. november 15. *Ethnographia*, 100, 1–4, 486–487. http://apps.arcanum.hu/app/ethnografia/view/Ethnografia_1989_100/?pg=491&layout=s
- Balázs G. (1984): Dömötör Tekla hetven? In: Balázs G. – Hála J. (szerk.): *Folklor, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 7–8.
- Dömötör T. (1936): *A passiójáték: összehasonlító tanulmány a német irodalom köréből*. (Minerva Könyvtár 104) Budapest: Minerva Társaság, <http://real-eod.mtak.hu/9115/>
- Dömötör T. (1938): Népi eredetű-e az európai vallásos színjáték? *Ethnographia*, 49, 1–2, 47–51. http://apps.arcanum.hu/app/ethnografia/view/Ethnografia_1938_049/?pg=52&layout=s
- Dömötör T. (1960): *A színjátszás funkciója falun*. (Színházi tanulmányok 3) Budapest: Színháztudományi Intézet, https://library.hungaricana.hu/en/view/SZAK_SZIN_Sztan_03/?pg=0&layout=s
- Dömötör T. (1964): *Naptári ünnepek – Népi színjátszás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, <https://mek.oszk.hu/04600/04696/html/index.htm>
- Dömötör T. (1974): *A népszokások költészete*. Budapest: Akadémiai Kiadó, <http://mek.oszk.hu/04600/04689/html/>
- Dömötör T. (1975): *Honti János*. Budapest: Akadémiai Kiadó, <http://real-eod.mtak.hu/6511/>
- Dömötör T. (1978): *János Honti, Leben und Werk*. (FF Communications 221.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia
- Dömötör T. (1987): *Táltosok Pest-Budán és környékén*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó
- Honti J. (1962): *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Komoróczy G. (2016): Szilágyi János György interjúja elé. *Enigma*, 23, 87, 23–27. https://epa.oszk.hu/03300/03329/00002/pdf/EPA03329_enigma_no_87_023-027.pdf
- Kósa L. (1989): *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Pócs É. (2016): Dömötör Tekla, a magyar népszokások kutatója (1914. január 13.–1987. november 15.) *Ethnographia*, 127, 2, 79–87. http://eastwest.btk.mta.hu/images/pdf/pocs_e_domotor_tekla_a_magyar_nepszokasok_kutatoja.pdf
- Szilágyi J. Gy. (2016): Egzisztenciális tudomány. Interjú Szilágyi János Györggyel, I. rész. *Készítette: Litván György és Molnár Adrienne. OHA 774. sz. Enigma*, 23, 87, 28–123. <http://meridiankiado.hu/node/172>
- Voigt V. (1984): Dömötör Tekla életútja. In: Balázs Géza – Hála József (szerk.): *Folklor, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 9–12.
- Voigt V. (2010): Dömötör Tekla. In: Balogh Margit – Palasik Mária (szerk.): *Nők a tudományban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 200–201.

URL1: <https://elteneprajz.blog/category/norovat/>

Források

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattár, Dömötör Tekla személyi hagyatéka. A tanulmányban hivatkozott iratok:

MTA NTI VII. 7. b. 17.: Honti János levele Dömötör Teklának (1937)

MTA NTI VII. 7. b. 45.: Dömötör Tekla levele Voigt Vilmosnak (1981 körül)

MTA NTI VII. 7. c. 41.: Dömötör Tekla: A charivari megjelenési formái magyar nyelvterületen (1956 körül)

MTA NTI VII. 7. c. 52.: Dömötör Tekla: Boszorkány-ikonográfia a magyarországi perekben (1980-as évek)

MTA NTI VII. 7. c. 56.: Dömötör Tekla: Erdélyi kalandozások (1987 körül)

MTA NTI VII. 7. c. 75.: Dömötör Tekla: Honti Rezsőné (é. n.)

MTA NTI VII. 7. d. 17.: Gyűjtés, Egyházaskozár (1966)

MTA NTI VII. 7. d. 34.: Gyűjtés, Kakasd (1953)

MTA NTI VII. 7. d. 36–37 és 40–41.: Kutatási jelentés, Kishartyán, Karancseszti, Karancsberény (1952)

MTA NTI VII. 7. d. 59–61.: Gyűjtés, Rábatótfalu és Szentgotthárd (1968)

MTA NTI VII. 7. d. 92–114.: Munkásfolklór gyűjtés (1950-es évek)

MTA NTI VII. 7. d. 181: Gyűjtőfüzet (1952)